

Veronika Shalagin

(Sofia)

Expression of Passive Meaning by means of Reflexive Verb Forms in Old Bulgarian

Several representative examples of the usage of reflexive forms with passive meaning in Old Bulgarian are analyzed in the article. These examples allow to draw conclusions about the functions and development of the reflexive verb forms in the system of the Old Bulgarian language.

The functioning of the reflexive pronominal enclitic in the system of modern Bulgarian language is compared in the article with its functions in the system of Old Bulgarian, where it acts as a member of two paradigms simultaneously. Attention is drawn to the formative and word formation functions of the reflexive particle “ce” (“цѣ”), which leads to differentiation of the generated thus reflexive verbs and reflexive verb forms in both modern and Old Bulgarian languages.

Specifically the existence of reflexive constructions with passive meaning in Old Bulgarian appears to be the important evidence for the presence of reflexive voice, namely as a member of the category *voice* since the Old Bulgarian period. The expression of passive meaning by forms of the reflexive voice is due to syntagmatic neutralization of the differential mark `passivity`, that distinguishes passive voice and reflexive voice as members of one paradigm. The syntagmatic neutralization occurs when linguistic entities are realized on contextual (verbal) level. Thus arise the contextual variants, which are verbal entities. The passive meaning of the reflexive voice, expressed by reflexive verb forms, appears to be precisely contextual variant in both modern and Old Bulgarian languages.

Вероника Шалагин

(София)

Изразяване на страдателно значение чрез възвратни глаголни форми в старобългарски език

Възвратните конструкции, които се образуват в старобългарски език с помощта на възвратните местоимения **сѧ** и **си** изразяват възвратно значение. Възвратните конструкции с местоимението **сѧ** обаче могат да изразяват освен възвратно и страдателно значение. Именно това е едно от доказателствата, които потвърждават съществуването на възвратен залог като член на категорията залог още в старобългарски език, защото не може да възникне страдателно значение при възвратни форми, ако се приеме възвратната конструкция за синтактично съчетание, а не като глаголна форма за възвратен залог.

В тази статия се анализират няколко примера за употребата на възвратни форми със страдателно значение в старобългарски език, от които могат да се направят изводи за функционирането и развитието на възвратните глаголни форми в системата на старобългарския език.

Разгледани са само на конструкции с възвратна енклитика **сѧ** (**се**). Не се разглеждат конструкции с дателната възвратно-местоименна енклитика **си** (**си**), тъй като те не могат да изразяват страдателно значение, а освен това енклитиката **си** (**си**) има по-сложен развой и изисква отделно изследване.

Какъв е статутът на възвратната енклитика **сѧ** (**се**) и възвратно-личното местоимение “себе си” в развоя на българския език?

За разлика от старобългарски, в съвременния български език възвратната частица `се` и възвратно-личното местоимение „себе си” нямат един и същ статут на самостоятелна синтактична позиция на пряко допълнение.

Не може да се приеме, че те имат един и същи статут, само въз основа на това, че съчетания с възвратно значение от типа „мия се”, „обличам се” могат да се трансформират в „мия себе си”, „обличам себе си”. Като използваме същите трансформационни методи, конструираме следните изречения „Мия себе си и детето” и *”Мия се и детето”. Второто изречение не е възможно в съвременния български език и ни показва, че възвратната частица `се` не е самостоятелна дума и съответно няма статут на пряко допълнение.

В старобългарски език обаче такъв тип изречения се срещат, там възвратната енклитика *сѧ* все още е функционирала и като член на парадигмата на личните местоимения. Напр.: ... да сѣсѣтъ и *сѧ*... (Лк. 23.35 – Мар., Асем., Зогр. и Сав. кн.); ... възлюбиши искрънѣаго своего ако и самъ *сѧ* ... (Мт. 19.19 – Зогр., Асем.) Още в старобългарски възвратното местоимение *сѧ* е изпълнявало функциите и на възвратно-лично местоимение, и на възвратна частица в състава на възвратните глаголи или възвратните форми на глаголите. В съвременния български език това старобългарско възвратно-лично местоимение вече е само възвратна частица, която изпълнява словообразуваща или формообразуваща функция. Както се определя в академичната граматика на съвременния български език: „Местоименната форма *се* в приглаголна употреба функционира като граматикализиран елемент. ... тя се е обезличила като възвратно местоимение и се е превърнала във формообразуваща частица. - ... *мия се, събличам се, бия се и др.* ” (ГСБКЕ 1993: 500). Формообразуващата ѝ функция спомага за изграждане на формите на възвратния залог. Изводът в академичната граматика на старобългарския език, направен по отношение на развитието на възвратната енклитика *сѧ*, също подкрепя становището за формирането и вече съществуването на форми за възвратен залог още в старобългарски език: „В историческото развитие на българския език енклитичната форма на възвратното местоимение *сѧ* (вин.п.), постепенно поема функцията на

показател за възвратните и средните глаголи и, употребена в непосредствен контакт с тях, се превръща във възвратна частица. Процесът на това преосмисляне е бил в ход още в старобългарската епоха ...” (ГСЕ 1991: 234).

Формообразователната и словообразователната функция на възвратната местоименна енклитика са съществували още в старобългарски език. Граматикализирането на възвратната частица е започнало много рано в историята на българския език, а именно, след включването ѝ в състава на формата за възвратен залог. Това се наблюдава още в старобългарски.

Какво значение носи възвратната местоименна енклитика *сѧ* (се)?

Поради възвратния си характер частицата *сѧ* в старобългарски (както и частицата *се`* в съвременния български език) показва, че обектът на действието, изразено с глагола, е тъждествен на глаголният субект и затова тя обслужва не цялото изречение, а само дадения глагол. Именно тази особеност на възвратното значение на местоименната енклитика спомага за изграждането на възвратните глаголни форми в старобългарски, в които възвратните частици са само един граматически компонент. Така, от невъзвратни глаголни форми като напр. *кръстѣти*, *нареци* / *нарицати*, *сѧмѣрати* / *сѧмѣрити*, *сѧпасти*, *погѣвити* се получават възвратните глаголни форми – *кръстѣти сѧ*, *нареци сѧ* / *нарицати сѧ*, *сѧмѣрати сѧ* / *сѧмѣрити сѧ*, *сѧпасти сѧ*, *погѣвити сѧ*, където възвратната енклитика *сѧ* вече носи само значението на възвратност в композираната глаголна форма. Едва след оформянето на възвратните глаголни форми може да се прояви словообразователната функция на възвратната енклитика и да се появят възвратните глаголи, като *надѣвати сѧ*, *ѡсмигати сѧ*, *сѧмѣвати сѧ*, *дивити сѧ* (удивлявам се), *вогати сѧ* (боя се, страхувам се). Това са т.нар. *Reflexiva tantum* глаголи. Те вече не могат да съществуват без възвратната частица. Именно поради словообразователната функция на възвратния елемент обаче възвратните глаголи са от деятелен залог. И точно възвратните глаголи в старобългарски език, от своя страна, са още едно доказателство за

съществуването на възвратни глаголни форми за възвратен залог още в старобългарски, тъй като формообразователната функция на възвратната енклитика предшества словообразователната ѝ функция. Т.е., първо са се образували възвратните глаголни форми (за възвратен залог) и едва след това – възвратните глаголи (които са в деятелен залог).

Както се вижда, и в старобългарски език, и в съвременния български език, възвратното местоимение е служело както за образуване на възвратните форми на глаголите във възвратен залог, така и на възвратните глаголи в деятелен залог. Както отбелязахме вече, за разлика от съвременния български език, в който възвратната частица `се` изпълнява само тази функция, в старобългарски език възвратното местоимение *сѣ* се включва и в парадигмата на личните местоимения. Т.е. тя функционира и като лично местоимение, и като компонент в състава на възвратните глаголни форми. В старобългарски език възвратната енклитика *сѣ* има повече от една функция като член на две парадигми.

В своето развитие езикът допуска съвместно съществуване на две функции на дадена форма. Формата с две функции е *бипартиципиална* форма, т.е. тя е член на две парадигми. В старобългарски език, двете функции на възвратното местоимение *сѣ* се съвместяват. В своя развой обаче езикът обикновено се стреми да премахне съответната бипартиципиалност на дадена форма, поради стремежа за по-добро разграничаване на значенията и формите, с които те се изразяват. С премахването на тази бипартиципиалност в съвременния български език вече имаме само граматикализираната възвратна частица `се`, която участва в състава на възвратните форми за възвратен залог и в състава на възвратните глаголи и носи единствено основното значение за възвратност, за което именно се и специализира.

Съществуващата бипартиципиалност на възвратното местоимение в старобългарски език обаче може да се предположи, че е от доста по-ранен

период на езика, тъй като някои учени смятат съществуването на възвратния залог (медиум) за първично в сравнение със страдателния залог (пасив).

Както пише в своята книга, която изследва категорията на залога в древните индоевропейски езици М. Данчева - „... данните (от древните индоевропейски езици – б.м.) все пак свидетелстват за сравнително по-късното формално изграждане на граматичното пасивно значение в сравнение с медиалното.” (Данчева 1999: 216). Разбира се, подобни хипотези трябва да се приемат доста условно, поради наличието на твърде малко данни от древните езици и поради недоказуемостта за началото на функционирането на сложната глаголна форма за страдателен залог. Изграждането на пасива обаче, обяснява М. Данчева, като отделен член на категорията залог и различаването му от медиума е започнало още в древността, независимо, че с развитието на индоевропейските езици медиумът може да остане в системата на някои от езиците (А~М~Р) (санскрит, старогръцки, древните келтски езици), може да се превърне в медио-пасив (А~МР) (хетски) или да изчезне изцяло заместен от пасива, оставяйки категорията залог двучленна (А~Р) (латински, новогръцки) (вж. Данчева 1999: 262-265). Още в древната история на индоевропейските езици съществуващите форми за възвратен залог (медиум) са могли да изразяват и пасивно значение. Както отбелязва М. Данчева - „Паметниците на древните индоевропейски езици ... са явно доказателство в това отношение. Те отразяват зараждането на пасивното значение в древността и показват, че употребата на медиума със значение на пасив е наследена още от праиндоевропейско време.” (Данчева 1999: 198). Този и други подобни изводи, които прави в книгата си М. Данчева, могат да доведат до две вероятни предположения – първото е, че в древността е съществувало пасивно значение на семантично равнище, което се е различавало само в контекста и е било изразявано чрез възвратни форми, а второто е, че вече е съществувал пасив, изразяван аналитично и че паралелното му изразяване с форми на възвратния залог се дължи на синтагматична неутрализация, за която вече има доказателствен материал в по-късните паметници.

Синтагматичната неутрализация се получава, когато езиковите същности се реализират на контекстуално (речево) равнище. Всяка стойност на даден член от съответната категория, както немаксимално опозитивната, така и максимално опозитивната, е обусловена от системата и представлява езикова, а не речева същност. На равнището на текста тези езикови същности взаимодействат с контекста и така възникват контекстуалните варианти, които всъщност са речеви същности. Например, взаимното значение на възвратния залог в славянските езици е контекстуален вариант, речева същност, а езиковата същност е видовото значение на възвратния залог. Именно контекстуален вариант е и страдателното значение на възвратния залог. Както пише Г. Герджиков в своите езиковедски изследвания, основната функция на неутрализацията, като езиково явление, е да разкрие по-ясно взаимовръзките между членовете и йерархичната организация на езиковите системи. В своята книга за преизказването (вж. Герджиков 2003) Г. Герджиков много точно и ясно е анализирал и обяснил подсистемата на категорията залог в българския език. В това изложение се спира вниманието накратко само върху взаимовръзките между възвратния и страдателния залог, които стоят в основата на анализа на разгледаните по-долу примери от старобългарски език.

Между възвратния и страдателния залог в системата на българския език съществуват както опозитивни, така и йерархични отношения. Възвратният залог е единично маркиран по признака *`центростремителност`*, а страдателният залог е двойно маркиран по признаците *`центростремителност`* и *`пасивност`*. Между признаците *`центростремителност`* и *`пасивност`* съществува отношение на включване, т.е. те се отнасят един към друг като родово и видово понятие. Ако присъства позитивният диференциатор *`пасивност`*, то той закономерно предполага наличието на позитивния диференциатор *`центростремителност`*. Като максимално маркиран член на категорията залог, страдателният залог се реализира винаги само с едно значение, което включва и двата позитивни диференциатора - *`центростремителност`* и

`пасивност`. Като единично маркиран член на категорията залог, възвратният залог се реализира чрез две подстойности - родово и видово значение. Видовото значение е именно собствено възвратното значение на възвратния залог, което се реализира чрез положителния диференциатор `*центростремителност*` и отрицателния диференциатор `*не-пасивност*`. В този случай възвратният залог се намира в позиция на противопоставяне със страдателния залог. Родовото значение на възвратния залог представлява езикова същност. То включва само по-базисният положителен диференциатор `*центростремителност*`, без да включва отрицателния диференциатор `*не-пасивност*`. Именно тук се получава позицията на неутрализация, т.е. неутрализира се един от диференциалните признаци – признакът `*пасивност*`. Това родово значение може да се реализира под влияние на контекста чрез три подмножества, които, от своя страна, са контекстуални варианти:

1. Контекстът може да стесни родовото значение до възвратното значение – *Стената се покрива с петна от дълги години*. Този вариант се нарича идиосемантичен.

2. Контекстът може да стесни родовото значение до страдателното значение – *Стената се покрива с петна от играта на децата*. Този вариант се нарича аloseмантичен.

3. Контекстът не позволява да се стесни родовото значение, не го конкретизира. Т.е. ние не можем еднозначно да тълкуваме кое от значенията (възвратното или страдателното) присъства – *Стената се покрива с петна*. Този вариант се нарича неконкретизиран¹.

Тези варианти (идиосемантичен, аloseмантичен и неконкретизиран) се стесняват до видовото значение на възвратния залог, до значението на страдателния залог или до неконкретизираното значение на двата залога. Независимо от факта, че тези конкретни значения на възвратния залог се

¹ Ако използваме терминологията на Йелмслев, то в първия и втория контекстуален вариант синкретизмът е разрешен, а в третия – синкретизмът остава неразрешен.

явяват контекстуални варианти, те отчетливо се виждат на фона на системата.

При идиосемантичния вариант родовото значение се стеснява до възвратното значение, което съвпада с видовото значение на възвратния залог и се намира в позиция на противопоставяне със страдателния залог. При аloseмантичния вариант родовото значение се стеснява до страдателното значение и в този случай възвратният залог се намира в позиция на неутрализация (не се противопоставя на страдателния залог). Именно в този случаи, под влияние на контекста, се получава изразяването на страдателно значение чрез възвратния залог и това е т.нар. синтагматична неутрализация.

При анализа на разгледаните по-долу примери от старобългарски език на възвратни форми със страдателно значение се вижда един чудесен образец на синтагматична неутрализация.

Най-важното предположение, което може да се направи във връзка с възможността за подобно изразяване на страдателно значение в старобългарски, е, че щом сме свидетели на синтагматична неутрализация в старобългарските текстове, това, само по себе си, вече е свидетелство, че съответните членове, които участват в тази неутрализация (представени от възвратната форма и страдателната форма), са членове на една и съща парадигма, на една и съща категория (т.е. в случая – на категорията *залог*).

Именно съществуването на възвратни конструкции със страдателно значение в старобългарски е и по-важното доказателство за наличието на възвратен залог, като член на категорията *залог*, още в старобългарския период. Защото, ако възвратната местоименна енклитика *сѧ* (се) е член само на местоименната парадигма, т.е. се употребява само като пряко допълнение, биха били възможни възвратни конструкции само с възвратно значение. Т.е., ако се възприема възвратната конструкция като синтактична, тя не може да изрази страдателно значение, защото семантичният обект изразен с подлога винаги съвпада с този, изразен с прякото допълнение, т.е.

той е един и същ, а това е условие за изразяване само на възвратно значение. За изразяване на страдателно значение трябва да има обратната ситуация - семантичният обект изразен с подлога никога да не съвпада с този, изразен с прякото допълнение.

Разгледаните примери са от евангелските текстове – два примера от Асеманиевото евангелие и два – от Мариинското евангелие. В тези примери са употребени възвратни форми със страдателно значение. От тях могат да се направят няколко логични извода, за функционирането и развитието на възвратните глаголни форми в системата на старобългарския език.

Асеманиево евангелие:

- 124а:14 - ... ничѹтоже во естѣ покрѣвено еже не открьвено бждетѣ ни тайно еже не ѡвѣдѣно бж ... (3 л., ед.ч., им.п., ср.р.)
- 124б:14 - Ничѹтоже покрѣвено естѣ еже не открьетѣ сѧ ... (3 л., ед.ч., им.п., ср.р.)

Мариинско евангелие:

- 97:22 - ... можаше во се мѹро продано бгыти на мьнозѣ. и дано бгыти нишиимѣ ... (3 л., ед.ч., им.п., ср.р.)
- 172:7 - можаше во си хризма продана бгыти. ... и дати сѧ ништиимѣ ... (3 л., ед.ч., им.п., ж.р.)

Това са чудесни примери за посочената по-горе синтагматична неутрализация. В примерите от Асеманиевото евангелие откриваме два абсолютно идентични във всяко отношение примера, които се различават само по употребата в първия случай на форма за страдателен залог - не открьвено бждетѣ, а във втория случай – на форма за възвратен залог със страдателно значение - не открьнетѣ сѧ. В примерите от Мариинското евангелие откриваме подобна ситуация, различаваща се от ситуацията в примерите на Асеманиевото евангелие само по употребата на синонимите

лѣго и хризма в двата примера. В първия пример тук откриваме синтактично съчетание на сложно съставно сказуемо, образувано от модалния глагол *моци* и композираната форма за страдателен залог (спомагателен глагол + страдателно причастие) – *можаше дано бѣти* , а във втория случай – сложно съставно сказуемо, образувано от същия модален глагол и формата за възвратен залог със страдателно значение - *можаше дати сѣ*.

Благодарение на тази абсолютна идентичност на примерите от евангелията, където в еднакъв контекст са употребени формата за страдателен залог в единия пример и формата за възвратен залог със страдателно значение в другия пример, можем със сигурност да направим извод за съществуващата синтагматична неутрализация в старобългарски, която е идентична на синтагматичните неутрализации на възвратния залог в съвременния български език. Неутрализацията, като езиково явление от своя страна, показва, че членовете между които тя се осъществява са членове на една и съща парадигма, на една и съща категория. В случая това е категорията *залог*, а неутрализацията настъпва между нейните членове *възвратен залог ~ страдателен залог* както в съвременния български език, така и в старобългарски.

ЛИТЕРАТУРА

Герджиков 1974: *Герджиков*, Г. Характерът на морфологическите опозиции и организацията на многочленните системи. – БЕ, № 1.

Герджиков 1978: *Герджиков*, Г. За системно обусловените значения на граматическите категории. - Славистични изследвания.

Герджиков 2003: *Герджиков*, Г. Преизказване на глаголното действие в българския език. София: Университетско издателство “СУ Св. Климент Охридски”.

ГСБКЕ 1993: *Граматика* на съвременния български книжовен език. Т. 2.
Морфология. София: БАН.

ГСЕ 1991: *Граматика* на старобългарския език. София: БАН.

Данчева 1999: *Данчева, М.* Залогът като граматична категория в древните
индоевропейски езици. София.